

PETER COCOZZELLA

PERE TORROELLA I FRANCESC MONER: ASPECTES
DEL BILINGÜISME LITERARI (CATALANO-CASTELLÀ)
A LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XV

Els avatars de la història literària al domini de la parla catalana durant la major part del segle xv es manifesten amb especial relleu en un fenomen d'indubtable transcendència: el bilingüisme catalano-castellà que arribà a assolir un gran nombre d'illustres representants. Aquí no podem —i tampoc no ens cal— entrar en indagacions sobre els factors, ja prou discutits, que van determinar l'esclat d'aquest fenomen.¹ Evidentment, aquest és un de tants casos en què les causes remotes i immediates d'un esdeveniment literari de particular importància resideixen fora de la literatura. Encara que hem de prendre com a punt bàsic de referència el controvertit Compromís de Casp de l'any 1412, ací, doncs, ens convé de cenyir-nos estrictament en l'impacte que es va produir a l'àmbit de les lletres, al marge de les múltiples conse-

1. Per a un estudi de conjunt, vegeu, entre d'altres, Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Antología de poetas líricos castellanos*, vols. v i vii (Santander 1944) (cf., especialment, vol. v, ps. 263-266, i vol. vii, ps. 397-417); Jordi RUBIÓ BALAGUER, *Literatura catalana*, dins *Historia general de las literaturas hispánicas*, editada per Guiellrmo DÍAZ-PLAJA, vol. III (Barcelona 1953), ps. 871-930; Martí DE RIQUER, *Història de la literatura catalana*, vol. III (Barcelona 1964), ps. 574-587; Joan FUSTER, *Poetes, moriscos i capellans*, dins *Obres completes*, I (Barcelona 1968), ps. 315-508; Max CAHNER, *Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI: contribució a l'estudi de la penetració del castellà als països catalans*, «Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes», editat per J. BRUGUERA i J. MASSOT I MUNTANER (Montserrat 1980), ps. 183-255. També és útil de consultar la tesi doctoral, inèdita, de José A. QUESADA: cf. *Pere Moner dentro del bilingüismo catalano-castellano del siglo XV* (The Catholic University of America 1973).

qüències socials, polítiques i, fins i tot, culturals, d'aquest memorable tractat, famós o infame, segons com ens el mirem.²

Naturalment, l'evolució de l'esmentat moviment del bilingüisme del segle xv, amb la concomitant gradual ascendència de l'influx castellà, comporta el desenvolupament d'una circumstància insòlita des del caire de la creació literària. Cap a la darrerria del període auri valencià, fruit de la brillant contribució de tota una plèiade de genials lletraferits —Ausiàs March, Joanot Martorell, Jaume Roig, Roís de Corella— i, al capdavant, postrem esclat, cant de cigne, podríem dir, de la gloriosa època medieval de la literatura catalano-valenciana, comença a manifestar-se un vertader desdoblament de la tradició literària. Al llarg de les dues o tres generacions immediatament posteriors a Ausiàs March acaba imposant-se d'una manera contundent l'exigència de fer literatura no pas en una, sinó en dues llengües; és a dir, sorgeix la necessitat d'establir, dins d'una mateixa producció literària, el difícil, si no perillós, equilibri entre dues destacades ramificacions de la cultura hispànica, cadascuna dotada d'una rica herència literària: per una banda, la branca autòctona (catalana) i, per l'altra, la forana (castellana), que una política poderosa i influent anirà posant de moda a nivell d'alt prestigi.

El fenomen literari que aquí ens concerneix ens impressiona com a efectuació extraordinària de la dialèctica existencial entre *vivència* i *circumstància* en el sentit ple que Américo Castro i José Ortega y Gasset confereixen a aquesta terminologia.³ Heus ací, en primer lloc, el naixement d'un context històric (la *circumstància* orteguiana) que, en un determinat sector de la creativitat artística, es projecta amb veritables forces de compulsió. Aleshores, dins d'aquest context, el vertader autor bilingüe no ho és perquè sí, sinó perquè ho ha de ser. En segon lloc,

2. Entre una abundosa bibliografia que ens ajuda a apreciar el fons històric de l'esmentat Compromís, cal destacar el llibre següent: Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, ÀNGEL CANELLAS LÓPEZ i Jaime VICENS VIVES, *Los Trastámaras de Castilla y Aragón en el siglo XV*, vol. xv de la *Historia de España*, editada por Ramón MENÉNDEZ PIDAL (Madrid 1964).

3. Juan María Díez Taboada dedica un interessant comentari a l'aplicació a la crítica literària d'aquests termes i de la seva ressonància metafísica: cf. *Vivència y género literario en Espronceda y Bécquer*, dins «Homenajes: Estudios de Filología Española», editat per Juan María Díez TABOADA i altres, vol. I (Madrid 1964), ps. 17-18.

com a reacció a nivell de *vivència* personal, l'autor individual s'enfronta amb la seva tasca formidable d'esforçar-se per trobar la funció complementària entre dos elements diversos: procura d'harmonitzar dos diferents mitjans lingüístics amb els recursos estètics i els cànons poètics inherents a cadascun d'ells. Si ens és permès d'usar la metàfora, diríem que l'autor bilingüe que ens interessa evoca la imatge del mariner que lluita estrènuament per esquivar la confluència turbulenta de dos corrents borrascosos.

Contràriament al que podria semblar a primer cop d'ull, el moviment bilingüe en qüestió no es caracteritza per la seva uniformitat. Les meves investigacions m'han dut al descobriment de trets diferencials ben marcats, relatius tant al perfil dels autors més representatius com a l'ambient en què els va tocar d'exercir llur ofici.⁴ En veritat, les dades biogràfiques escassegen i els textos fidedignes tampoc no són abundants. Tanmateix, malgrat els entrebancs que surten al pas de l'estudiós interessat, després de compulsar les dades disponibles amb els indicis d'evidència interna, derivats, principalment, de textos fins ara inèdits o recentment editats, no és del tot impossible almenys d'esbossar la dinàmica existencial entre el tarannà individual d'aquelles figures representatives i el *Zeitgeist* de l'època que constitueix llur *morada vivencial* —valgui una vegada més la terminologia d'Américo Castro.

Procurem de precisar alguns d'aquests trets diferencials suara alludits. Deixem de banda, de moment, el talent de cadascun dels autors d'expressar-se en les dues llengües, o sigui, la capacitat de cada escriptor d'heure-se-les amb l'escissió del corrent principal (el *mainstream*) de la tradició literària i amb la convergència de dos vehicles lingüístics ben diversos en l'expressió estètica. Fixem-nos, alhora, que no sempre es va produir en tots els ambients aquella compulsió d'urgència que ja hem assenyalat com a pròpia del vertader bilingüisme. Tampoc, per tant,

4. Vegeu, per exemple, els següents estudis meus: *Fray Francisco Moner: Bilingualism, Love and Experience in Spanish Pre-Renaissance Literature*, «Estudis de Llengua, Literatura i Cultura Catalanes: Actes del Primer Colloqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica», editat per Albert PORQUERAS-MAYO i altres (Montserrat 1979), ps. 209-239; *Pere Torroella: Pan-Hispanic Poet of the Catalan Pre-Renaissance*, de pròxima aparició a «Hispanófila» (The University of North Carolina); *Los poemas inéditos de Pere Torroella en el «Cançoner llemosí»*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras», XL (1985-1986), ps. 171-204.

no tots els autors capaços de manejar amb una certa habilitat tant el castellà com el català van reaccionar amb plena consciència o, almenys, amb la sensació d'un esperonament de compulsió.

Prenguem, per exemple, el cas de Francesc Carroç Pardo de la Casta, l'obra del qual reflecteix el medi cultural de la seva València, últim baluard de la persistència de la llengua d'Ausiàs March i de Joanot Martorell, ciutat que, encara a la segona meitat del segle xv, fruïa, en les belles paraules de Joan Fuster, d'una «magnificència de vida», gràcies a un complex de feliços esdeveniments, tals com el *boom* de l'economia i la difusió de la impremta.⁵ D'acord amb el mateix Joan Fuster, hem de pensar que, tot alhora, la producció de Carroç incorpora els cànons artístics, formulats i divulgats a les tertúlies, aquelles reunions que, sempre segons Fuster, proporcionaven una oportunitat per a la comunitat dels esperits i en què els lletraferits locals discutien les seves preocupacions personals i les reaccions comunes a les novíssimes tendències de la voga literària.⁶ Com és ben sabut, Carroç va produir una indubtable obra mestra de la prosa valenciana del pre-Renaixement, la *Regoneixença e moral consideració*, composició, encara que ben curta, inigualada en tota la Península Ibèrica quant a l'equilibri, l'elegància i la finor adamantina del seu estil classicista. Alhora que embellia i enriquia la llengua materna amb aquesta sòlida i perdurable contribució, l'autor de la *Regoneixença* va trobar una manera eficaç per a satisfer el seu deute a la moda literària, tot escrivint alguns poemes en castellà, aparentment rebuts amb considerable favor per una personalitat tan notable com Hernando del Castillo, el qual els va incloure en el seu prestigiós *Cancionero general*.⁷

Ara ens cal observar que un escriptor, plenament integrat, com va ser Carroç, en l'eufòria social i en la «magnificència de vida» de la seva València no podia sentir la necessitat d'escriure en castellà com un agullonament imperatiu de la seva *circunstancia*. Jo adduiria la hipò-

5. Cf. J. FUSTER, *op. cit.*, ps. 315-335.

6. *Ibid.*, ps. 350-376.

7. Una nova edició de les obres de Carroç (tant la *Regoneixença* com els seus poemes castellans) es troba a la tesi doctoral, inèdita, de José E. REYES TUDELA, *Las obras de Francesch Carroç Pardo de la Casta, autor bilingüe valenciano del siglo XV: edición, estudio y notas* (State University of New York at Binghamton 1980).

tesi que Carroç es va sentir implicat en l'ús del castellà per mera formalitat i no per cap pregon engatjament de consciència: es va deixar seduir, potser, per l'encís de la novetat i l'exotisme concomitants de l'última moda, o simplement, per l'oportunitat afalagadora d'exhibir els seus talents en una segona llengua. Nascut, com sembla, de conveniència i oportunisme, més aviat que de convicció personal, el flirt de Carroç amb l'onada primerenca del castellanisme il·lustra, al meu entendre, una fase que, per falta de terme millor, jo anomenaria «parabilingüisme» o «pseudo-bilingüisme».

L'ambient propici per a la formació d'una actitud genuïnament bilingüe l'hem de buscar, aleshores, fora de València, en la nova orientació cultural, el focus de la qual es va desplaçar des de les tertúlies de la ciutat del Túria als cercles aristocràtics de Navarra, Aragó, Catalunya i la cort napolitana. Un personatge força rellevant, capdavanter d'aquesta orientació, encara no ha rebut l'atenció que es mereix. Em refereixo a Pere Torroella, el qual, segons les indicacions de Martí de Riquer, va florir entre el 1436 i el 1486.⁸ Gràcies a la seva freqüent participació en campanyes militars i en missions diplomàtiques, que no ve al cas enumerar aquí, a més de les seves activitats com a conreador de les lletres, Torroella va convertir-se en vertader model de l'individu de talent múltiple, comparable a aquelles il·lustres personalitats que Jakob Burkhart considera forjadors del món renaixentista italià. Encara que, dissortadament, ben poques, les dades adduïdes per Jordi Rubió, Martí de Riquer, Pedro Bach y Rita, Charles Aubrun, entre d'altres catalanistes, ens donen una mida de la impressionant vitalitat de Pere Torroella. Basta recordar la seva estada a la cort d'Alfons el Magnànim, cap als anys 1456-1458, quan Torroella, amb tota probabilitat, va establir tracte amb *cortegiani* tan eminents com Bartolomeo Fazio, Lorenzo Valla, Enea Silvio Piccolomini (el futur papa Pius II), Antonio Beccadelli (conegut amb el nom de Panormita) i Giovanni

8. Per a un esbós biogràfic sobre Torroella, *vid.* Riquer, *op. cit.*, ps. 174-186; *cf.*, també, J. RUBIÓ I BALAGUER, *op. cit.*, ps. 871-873; PEDRO BACH Y RITA, *The Works of Pere Torroella: A Catalan Writer of the Fifteenth Century* (Nova York 1930), ps. 12-27; CHARLES V. AUBRUN, *Le chansonnier espagnol d'Herberay des Essarts (XVe siècle)* (Bordeus 1951), ps. XLV-LI.

Pontano, és a dir, els diversos humanistes atrets o reclutats pel mateix rei.⁹

Juntament amb la biografia autèntica de Torroella, una altra de llegendària, nascuda arran de la considerable difusió del «Maldezir de mugeres», poema antifeminista del mateix autor, ha llegat a la posteritat una imatge d'un Torroella de talla sobrehumana, convertit en mite de misogin per antonomàsia.¹⁰ En l'obra, amplament llegida, titulada *Tractado de Grisel y Mirabella*, el novel·lista Juan de Flores va explotar la dimensió llegendària de l'exagerat misoginisme torroellà, fins al punt de retratar el nostre poeta com una mena de paladí del masculisme, personatge de ficció condemnat eventualment a una mort horripilant, que ens evoca l'assassinat d'Orfeu, lúgubre espectacle relatat en les *Metamorfosis* d'Ovidi.¹¹ Aquest retrat llegendari ha de considerar-se, també, com a funció, si no conseqüència, de la fama de Torroella. El renom de l'autor com a epifania de la seva vitalitat ens explicaria per què tan sols ell, entre tants d'altres poetes i tractadistes contemporanis responsables d'obres antifeministes, arribà a ser el centre de tan inflamada controvèrsia suscitada per la qüestió feminista. Un estudi detallat de la situació ens revelaria que Torroella va ser particularment vulnerable als atacs dels seus crítics perquè la seva anomenada el va fer particularment visible als cercles literaris en tant que els seus assoliments li guanyaven una equívoca prominència que li havia d'atreure l'admiració dels amics igual que la malevolença envejosa dels seus enemics.

Sigui històric o llegendari, el retrat de Torroella subratlla l'exuberància vital de l'autor. Des de la seva fase incipient, reflectida, segons les agudes observacions de Riquer, en el poema diversament titulat

9. Els estudis següents, entre d'altres, ens proporcionen una visió i un assessorament de la vida literària, cultural i política a la cort d'Alfons el Magnànim: José AMETLLER Y VINYAS, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV*, segona part, vol. III (Sant Feliu de Guíxols 1928); F. VENDRELL GALLOSTRA, *La corte literaria de Alfonso V de Aragón* (Madrid 1933); Alan RYDER, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State* (Oxford 1976).

10. Per al text del «Maldezir» *vid.* l'edició de BACH Y RITA (*cf. supra*, nota 8), ps. 192-215.

11. *Cf.* RUIQUER, *op. cit.*, p 173, Barbara MATULKA, *The Novels of Juan de Flores and Their European Diffusion* (Nova York 1931), especialment ps. 369-370.

«Desconhort», «Clamor» o «Tant mon voler», el bilingüisme de Torroella pot considerar-se com una manifestació d'aquesta vitalitat que es transparenta a través del mitjà de la literatura.¹² Aquest poema, datat pel mateix Riquer entre el 1436 i el 1445, o sigui, durant el període en què Torroella va residir a la cort de Navarra,¹³ ja mostra la urbanitat i els interessos cosmopolites del jove poeta, la seva obertura a diversos influxos, la seva experimentació amb la integració, encara que rudimentària, de diferents estils en una composició artística. En efecte, «Tant mon voler» té totes les característiques d'un centó enginyós. Dins del marc, bastant feble, d'algunes observacions preliminars i finals que ell mateix ens ofereix com a confessions personals en el seu català natiu, Torroella juxtaposa, intermitentment, als seus propis laments, desfogats en català, queixes d'altres poetes —tres de francesos, set de provençals, vuit de castellans, nou de catalans—, cadascun d'ells citat en la seva llengua corresponent. Especialment significatives són les citacions en la llengua i l'estil dels *cancioneros* —passatges que podrien projectar llum sobre els motius primordials darrere del bilingüisme primerenc de Torroella—. Pel que sembla, Torroella es va sentir induït als seus primers tempteigs en la mètrica castellana en imitació i emulació dels poetes castellans i aragonesos que freqüentaven la cort navarresa i que podien ser coneguts, si no amics, d'ell. «Tant mon voler» documenta, a més, una primera experimentació significativa del relativisme de llengua i gènere, relativisme que hem de suposar congènit en qualsevol bilingüisme genuí i en el de Torroella en particular. Això vol dir que el poeta s'avé a l'explotació dels diversos efectes estètics propis dels gèneres que llengües diverses i les tradicions corresponents li fan assequibles.

En resum, la formació social, intel·lectual i artística a la cort de Navarra va fomentar en el nostre autor un interès per cultures distintes de la seva, va fer-ho receptiu a moltes d'altres influències, al costat de les exercitades per moviments i corrents estretament emparentats

12. Vegeu el text del «Desconhort» a l'edició de BACH Y RITA, ps. 100-132. Comentaris aclaridors sobre aquest poema es troben a RIQUER, *op. cit.*, ps. 161-163, i a MASSÓ TORRENTS, *La cançó provençal en la literatura catalana*, «Miscel·lània Prats de la Riba», vol. I (Barcelona 1923), ps. 341-468.

13. Cf. RIQUER, *op. cit.*, p. 163.

amb la seva llengua vernaclea, i van inculcar en ell l'apreciació del potencial implícit en els gèneres emprats per poetes estrangers (especialment francesos i castellans). La producció literària de Torroella ens indica que el poeta va assimilar aquelles influències, impulsat per l'esperit d'un aventurer atret per l'encant de nous descobriments. En una altra ocasió he analitzat, amb algun deteniment, la puixança eclèctica que, com a correlatiu de la vitalitat i el cosmopolitisme esmentats, arrenca d'aquestes influències i interessos juvenívols i que, sense desprendre's d'altres característiques que no podem ilustrar aquí —com ara la flexibilitat de la imaginació, el virtuosisme de la invenció, i àdhuc un caire de la *sprezzatura* típica de l'artista del Renaixement—, eventualment arriba a la seva plena maduració en una expressió bilingüe pròpiament dita.¹⁴

El que motiva aquest procés de maduració artística i intel·lectual és el despertament i formació d'una consciència de pregon compromís polític, és a dir, la fascinació de Torroella davant la visió d'un Nou Món Panhispànic —un «Brave New World», per emprar l'expressió de Shakespeare— en la realització del qual Torroella mateix va participar activament i amb distinció en un punt força decisiu de la seva carrera. El 1461, tot reconeixent que la mort sobtada del seu campió polític favorit, el príncep Carles de Viana, fill de Joan II d'Aragó, havia estavellat les esperances d'aquells esperits patriòtics que havien arriscat la vida per l'avançament de l'autonomia i la prosperitat de les institucions catalanes, Torroella va transferir la seva lleialtat a la causa de Joan II i al concepte que el rei nodria respecte a l'entitat nacional que, com és ben sabut, s'estenia molt més enllà dels confins de Catalunya, per tal com anunciava el gran pla d'unificació que havia de dur a terme l'altre fill del rei, el futur Ferran el Catòlic.¹⁵ Heus ací, doncs,

14. Vegeu el meu article *Pere Torroella: Pan-Hispanic Poet of the Catalan Pre-Renaissance*, esmentat *supra*, nota 4.

15. Al seu llibre, titulat *La poésie française en Catalogne du XIIIe siècle a la fin du XVe* (Tolosa 1936), p. 44, Amédée Pagès es refereix als efectes deleteris de la mort de Carles de Viana sobre la cultura catalana. Un retrat del príncep ens el proporciona Jaume Massó Torrents, tot enfocant-se en les relacions d'aquell amb notables lletraferits (cf. J. MASSÓ TORRENTS, *El príncep de Viana i les seves relacions literàries: discurs llegit pel president Jaume Massó Torrents en la sessió inaugural del curs acadèmic de 1926-27, celebrada el 4 de desembre 1926* (Barcelona, sense data).

una mostra prou significativa d'un esdeveniment clau en la vida de Torroella —la seva conversió política de l'any 1461—, un esdeveniment que va produir el seu efecte com a font primordial de l'exuberància del bilingüisme torroellà i, tot alhora, com a projecció d'energia creativa i d'orientació vital. No és gaire arriscat de deduir, em sembla, que, en la noció torroellana del panhispanisme, el català i el castellà coexistirien al mateix rang i prosperarien en la perspectiva eufòrica d'un pròsper matrimoni entre les corones de Castella i Aragó, unió memorable afavorida per la propaganda mitjançant l'eslògan «*Tanto monta, monta tanto*». Torroella hauria pogut fer servir aquell eslògan com a lema de la seva producció, que, en principi, devia exhibir un equilibri entre les dues llengües, sense que cap de les dues prevalués sobre l'altra.

En el fons, la inspiració primària del bilingüisme torroellà és un fort sentit de nacionalisme que va evolucionar gradualment en ell des dels anys de la seva formació a la cort de Navarra fins que va assolir un alt grau d'exaltació. A través de la seva educació en art i diplomàcia (especialment durant la seva residència a la cort d'Alfons V), a través de la seva adhesió a la causa de Joan II (especialment en ocasió de l'esmentada conversió política), la *circunstància* de Torroella va tenir un paper importantíssim en enfortir les seves conviccions polítiques i en reforçar el seu orgull pel seu rei i la seva pàtria. Al capdavant, el bilingüisme de Torroella va quedar imbuït no sols per l'orgull nacionalista, sinó també per l'esperit de veritable messianisme que tants autors de la seva centúria, castellans i catalans, van copsar per inspiració de poderosos monarques, com Alfons el Magnànim, Joan II d'Aragó, Isabel i Ferran.

Algú podria argumentar que, almenys en els seus últims anys, el nacionalisme exaltat de Torroella va contrastar amb el sentit d'equilibri que ell va dur a terme tan hàbilment entre la vena catalana i castellana de la seva producció. Indubtablement, en sublimar el seu entusiasme polític, Torroella no es podia estar d'obeir una inclinació natural a endegar el seu talent esquisit de poeta i la seva vitalitat creadora en el corrent principal de les lletres castellanen. Les meves indagacions recents sobre alguns textos inèdits de Torroella suggereixen, en efecte, que els cànons de la poesia castellana eventualment van prevaler àdhuc

en les cançons amoroses que va compondre en català.¹⁶ Així, el bilingüisme de Torroella va ser en ell mateix un signe del lligam indissoluble entre llengua i cultura, una manifestació reveladora que tota una literatura s'estava convertint en vehicle de supremacia cultural —la supremacia del castellà—, corroborada pel zel per la realització d'una unitat panibèrica i per l'impuls de l'orgull nacionalista. Promogut per l'onada de messianisme que va caracteritzar la cultura espanyola del segle xv, el mateix esperit d'autosuficiència cultural que va mantenir autors com Juan del Encina aïllats de l'influx italianitzant, va consolidar l'oficialitat del castellà en perjudici del català i de les altres llengües que havien prosperat en el territori peninsular.¹⁷

Per irònic que pugui semblar, Pere Torroella, aquest personatge formidable amb amples mires i fortes conviccions, que manejava amb considerable soltesa tant l'espasa com la ploma, que hem considerat com a model d'exuberància vital, no va poder evitar que la seva producció esdevingués símptoma de la recessió de la seva cultura: l'empenta de la vitalitat catalana va cedir a l'onada inexorable del castellà. En aquesta conjuntura s'imposa a la nostra atenció una altra personalitat contrastant —per no dir antitètica— amb Torroella, però fins i tot complementària d'ell perquè també s'enfronta amb la mateixa *circunstancia* del bilingüisme autèntic i reacciona tot creant una conjunció força remarcable d'intuïcions personals i d'elaboració estètica. Em refereixo a l'escriptor fra Francesc Moner, nascut a Perpinyà a finals de 1463 i mort a Barcelona 28 anys més tard, que pertany, per tant, a la primera o segona promoció de lletraferits posteriors a Torroella. Les traces essencials de la biografia de Moner poden ser esbrinades gràcies, principalment, a les dades encloses en una mena de carta prelatòria, escrita en castellà, afegida pel cosí de l'autor, Miquel Berenguer de

16. Vid. COCOZZELLA, *Los poemas inéditos de Pere Torroella en el «Cançoner llemosí»* (cf. *supra*, nota 4).

17. Quant a l'impuls del messianisme castellanitzant, cf. Juan B. AVALLE-ARCE, *Cartagena, poeta del Cancionero general*, «Boletín de la Real Academia Española», XLVII (1967), p. 307. R. O. Jones posa en relleu l'aïllament dels campions del castellanisme del segle xv, malgrat els contactes d'aquests amb influències foranes (vid. *Juan del Encina and Renaissance Lyric Poetry*, «Studia Iberica, Festschrift für Hans Flasche», editat per Karl-Hermann KÖRNER i Klaus RÜHL (Berna i Munic 1973), ps. 307-318.

Barutell, com a introducció a l'*editio princeps* de les obres del mateix escriptor, de l'any 1528.¹⁸ Igual com Torroella, Moner es va formar en un ambient d'alta aristocràcia, que li va deparar mantes oportunitats de lluir els seus talents en les armes i en les lletres. L'interès de Moner pel castellà, que, naturalment, va determinar l'arrencada del seu bilingüisme, degué començar durant els anys 1472-1479, període en què el jove escriptor va exercir l'ofici de patge a la cort de Joan II d'Aragó. Amb tota probabilitat, Moner es va sentir inspirat pels diversos escriptors castellanitzants que freqüentaven la cort, entre els quals hi havia el mateix Torroella. El nostre escriptor va dedicar cinc anys, aproximadament (entre el 1481 i el 1485), al servei militar, que va culminar amb algunes campanyes de la guerra de Granada.

Durant els anys crítics de la seva formació no van faltar a Moner ocasions d'orientar la seva vida cap a fora, cap a un tracte més o menys efusiu amb d'altres personalitats que devien deixar rastre en la seva vida i en la seva producció literària. No hi pot haver dubte que Moner es va sentir afectat pel mateix ambient de messianisme que, com hem vist, va tenir repercussions notables en la vida i en l'obra de Torroella. Així i tot, malgrat totes les avinenteses que la *circumstancia* va proporcionar a Moner per l'obertura, l'expansió, la comunió psicològica i espiritual, la *vivència* d'aquest roman per a nosaltres un món gairebé impenetrable, tancat en ell mateix. Si haguéssim d'endevinar les causes, almenys indirectes, d'aquest tancament, jo m'inclinaria a buscar-les en una experiència amorosa, prou amarga, si no desastrosa. Sabem que, després de les seves aventures amb les forces armades, Moner, devers l'any 1485, va establir la seva residència a Barcelona, a la casa dels Cardona, on va romandre cinc o sis anys. En l'esmentada carta prefatòria, Barutell ens revela que «*en este tiempo [Moner] amó a una señora de su tierra, con tanta verdad, que basta para descargo de las liviendades que suelen traer los amores*».¹⁹ El tema de la veritat, al qual

18. La introducció a la meua edició de les *Obres catalanes* de Francesc Moner (Barcelona 1970) inclou una concisa nota biogràfica sobre l'autor (cf. ps. 9-28). El text de la lletra-prefaci de Barutell es troba a la mateixa edició, ps. 229-232. En l'esmentat estudi, *Fray Francisco Moner: Bilingualism, Love, and Experience in Spanish Pre-Renaissance Literature* (cf. *supra*, nota 4), presento una sinopsi de les diverses etapes de la carrera literària de Moner.

19. *Vid.* MONER, *Obres catalanes*, p. 231.

Barutell tan encertadament es refereix, és, en efecte, un motiu constant en l'obra moneriana, orientada amb marcada preponderància a la indagació de la condició amorosa. La noció de «lleugeresa» o «frivolitat», també al·ludida per Barutell, si bé atribuïble a d'altres amants, difícilment podria aplicar-se a l'estat d'ànim de Moner, la «persona» del qual se'ns manifesta sota el signe de la reflexió i la introspecció, és a dir, el capficament intens en la disparitat entre la devoció de l'amant i el menyspreu que aquest «servei amorós», marcat per la veritat, rep de l'amada, retratada com a encarnació de la *belle dame sans merci*.²⁰ Nombrosos detalls d'evidència interna que afloren en l'obra moneriana ens indiquen que la relació de Moner amb «*la señora de su tierra*» degué ser, de veritat, borrascosa fins a precipitar una pregona crisi de consciència.

Arran d'aquesta crisi Moner es va sentir impulsat a abandonar l'amor de la dona per a dedicar-se a l'amor de Déu. Decidí, aleshores, ingressar en el convent de Santa Maria de Jesús de Lleida, caracteritzat per la seva austeritat i estricta disciplina. L'any següent (cap al 1492), quan Moner ja s'havia traslladat al convent del mateix orde a Barcelona, la mort prematura, «*no sin misterio*», com declara Barutell, «*el día mismo que le hizieron professo*», va estroncar la fervorosa religiositat de Moner.

Així, amb aquesta nota de misteri, es clou la *vivencia* malastruga d'un dels representants més actius i preocupats del bilingüisme castellano-català del segle xv. El tipus distintiu del bilingüisme monerià, de caire, com ja hem indicat, marcadament introspectiu, condueix l'autor a l'exploració de tres àrees importants de la creació estètica:

20. Les següents declaracions de M. Barutell (*ibid.*, p. 232) recalquen la tendència del nostre autor a la gravetat, a la ponderació i a l'aprofundiment: «*Sus obras [de Moner] abunque en algunas cosas traten materias livianas, son tratadas con tan gentil ingenio, con tan próspera invención, con tan graves sentencias, con tan derecho juicio, y en fin, con tan buen estilo que la liviandad cessa, y todas estas otras cosas quedan. Quanto más, que no ha sido poca dificultad lo liviano tratallo gravemente sin pesadumbre. Digolo de lo que menos él ha escrito, que de lo más que él compuso, y quizá todo, si bien se considera, se podrá muy bien ver que al cabo se reduce en cosas graves y de donde se puede sacar mucho provecho, si en manos del que lo lyere no se pierde.*»

- 1) el descobriment d'una dinàmica inèdita basada en la tensió entre les facultats intel·lectives i emotives;
- 2) el plantejament d'una metafísica de la relació entre el tòpic idealitzat i l'experiència quotidiana de l'amant de carn i ossos;
- 3) la indagació de com els gèneres i les llengües que les dues tradicions literàries posen a l'abast de l'escriptor poden adequar-se a l'expressió d'aquesta metafísica estètica.

Aquí no podem endinsar-nos en l'exploració d'aquests vasts camps de l'estètica moneriana, un estudi metòdic dels quals pressuposa una anàlisi a fons de la manera com la imaginació de l'autor engendra símbols, renova els tòpics ben gastats i inventa estructures summament enginyoses. Cal ponderar, tanmateix, que Moner estableix una dialèctica de contrast i, alhora, de complementarietat entre el món de la imaginació poètica més o menys exaltada i el món de la vida de cada dia. Moner es proposa d'articular aquests dos vessants dins la seva producció literària i, malgrat la seva curta vida, ho aconsegueix amb un èxit remarcable. Això vol dir que el nostre autor destria, o, millor dit, intueix en les dues llengües —que, en comparació amb Torroella, maneja amb un igual virtuosisme, si no més gran— trets distintius que es presten a determinades funcions també ben diferenciades. Per una banda, els gèneres transmesos per mitjà del castellà exhibeixen una natural orientació cap al tòpic (la vindicació de l'amant ideal que Moner transforma en la projecció de la pròpia «persona» poètica). Per l'altra, els gèneres que mostren com a vehicle natural el català tenen el seu centre de gravitació en la *vivència* personal. Aleshores, en l'àmbit del bilingüisme monerià, el català s'ajusta més a reflectir l'experiència viscuda, mentre que el castellà es presta a l'expressió de l'experiència sublimada en el tòpic.

En d'altres estudis he procurat d'illustrar aquests trets del bilingüisme monerià mitjançant una anàlisi de l'esquema de correspondències i divergències que apareixen en les obres representatives dins les dues branques, tant la castellana com la catalana.²¹ Aquesta anàlisi ens enfronta amb un fet de particular significació: amb una persistència que esdevé característica, Moner repeteix en les obres catalanes, amb un tractament dramàticament diferent, la mateixa temàtica exposada en

21. *Vid.*, especialment, l'esmentat article, *Bilingualism, Love and Experience*.

les obres castellanques corresponents. Per exemple, en les *Cartes*, epistolari amorós en català, la queixa dels infortunis de l'amant rep un to d'un sentiment molt més pregon i personal que en les composicions castellanques —les *canciones* i *glosas de mote*— de temàtica afí. Aquest mateix contrast quant al to es produeix encara amb major contundència en les obres castellanques (algunes *canciones* i la *desfecha*) i en la composició catalana titulada «Comiat» que versen sobre l'amarga realitat de la separació definitiva entre el poeta i la seva amada. En aquest context també s'imposa a la nostra atenció la divergència amb la qual a la *Sepultura d'amor* i al *Bendir de dones*, obres clau en les respectives trajectòries del bilingüisme monerià, s'elabora el mateix motiu que podríem anomenar «la veritat de l'amant». En la *Sepultura* la «veritat» adquireix un valor principalment simbòlic en la seva múltiple significació que es difon en la gamma molt ampla de la casuística amorosa des de la sinceritat de l'amant fins a l'autenticitat del culte retut al Creador. En el *Bendir*, en canvi, la «veritat» exhibeix una funció alegòrica, el sentit principal de la qual, dins la poètica moneriana, resideix, sense ressonàncies polisèmiques, en la vindicació de l'honorada de l'amant, *alter ego* de l'autor mateix. Acabem, en fi, aquesta llista d'exemples amb una comparació entre les obres en prosa monerianes de més ambiciosa envergadura: la castellana *La noche* i la catalana *L'ànima d'Oliver*. En totes dues composicions l'autor s'esforça per donar un plantejament global de la relació entre el tòpic idealitzat i el retrat de l'amant concret. Típicament, però, en la primera Moner es decanta cap a una exposició teòrica, gairebé diríem metafísica, mentre que en la segona tendeix a una adequació, eminentment reeixida, de la forma literària amb l'experiència del viure pregonament sentida.

Què podem deduir d'aquests aspectes del bilingüisme monerià que ací he pogut tan sols esbossar sumàriament? A base d'aquests contrastos i d'altres característiques, al capdavant fets demostrables que les meves indagacions han posat en relleu, les meves pròpies reflexions sobre la vida i les obres de Moner m'han dut a formular uns criteris per a una ordenació cronològica de la seva producció literària. Per a una exposició detallada i minuciosa d'aquests criteris remeto l'estudiós interessat a un parell de treballs meus ja publicats.²² Ara com ara, a fi d'il·lustrar la

22. Cf. *ibid.* i l'esmentada introducció a l'edició de les *Obres catalanes* de Moner.

meva hipòtesi, crec oportú valer-me d'algunes consideracions exposades a la introducció de la meva edició, encara inèdita, de la poesia castellana de Moner.

«[E]s posible perfilar unas características diferenciadoras fundamentales dentro de la producción bilingüe que llega a su auge en la época de madurez de Moner. Enfocando esa producción bilingüe en una perspectiva biográfica, se nota que, en comparación con las castellanas, las obras catalanas perfilan con más eficacia el engaste del tópico literario en el ámbito del vivir histórico del autor; reflejan, en otras palabras, con mayor fidelidad, acontecimientos descollantes de su vida, es decir, la interrupción del trato amoroso y la decisión de ingresar en el convento. Después de haber desarrollado con esmerada ingeniosidad los tópicos adocenados de los cancioneros castellanos, Moner descubre en el catalán un vehículo más adecuado que el castellano —más “natural”, diríamos— para expresar las intimidades de su alma: la crisis psicológica, el desengaño amoroso, el espíritu de fervor ascético y resignación estoica, el recogimiento interior, la ponderación ensimismada del sentido de su propia existencia.

»En una visión global del bilingüismo moneriano se transparentan tres aspectos principales que conviene señalar. Se impone, en primer lugar, una distinción fundamental entre, por un lado, la vertiente castellana que tiende a la complejidad formal y la expresión artificiosa y, por el otro lado, la rama catalana que aspira a una creación menos artística y más ajustada a las dimensiones vitales. En segundo lugar, la producción catalana, arraigada en circunstancias que marcan el pasaje desde la emoción borrascosa al sosiego conventual, se orienta cada vez con más insistencia hacia el predominio de la razón y de la serenidad emotiva —calidades que inciden en la estructura equilibrada, la forma depurada y la retórica discursiva de destacados ejemplos del catalanismo, tales como el Bendir y L'ànima d'Oliver. En tercer lugar, el catalanismo moneriano que, a grandes rasgos se manifiesta como fruto tardío de la carrera accidentada del autor, exhibe unos cuantos ciclos de producción, cada uno de los cuales elabora con variantes significativas la temática fundamental de otras tantas fases de la producción castellana.»

Evidentment, encara que partint de fets incontrovertibles d'evidència circumstancial i dels esmentats trets de les obres mateixes, el meu intent d'orientació cronològica no surt de l'àmbit de la hipòtesi. Reconec

que una hipòtesi com la meua no pot ni ha de considerar-se com una prova matemàtica i, naturalment, m'he fet càrrec de les objeccions i controvèrsies que pot ocasionar. Tinc coneixement d'una objecció en particular que surt a la recent introducció del professor Pedro-Manuel Cátedra a la seva edició dels *Poemas castellanos de cancioneros bilingües*.²³ Cátedra em critica l'esmentada ordenació, perquè, si interpreto bé les seves observacions, la troba tendenciosa. A més, lamenta que hom hagi fet servir estudis, «*cuando menos controvertibles*», com el meu i el de Max Cahner, publicat dins les «Actes del Cinquè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes», «*para pergeñar la historia poética catalana de mediados del siglo XV*».²⁴

El professor Cátedra, per la seva banda, planteja la hipòtesi d'un esgotament de tota una tradició literària per efecte d'una crisi, les causes de la qual s'haurien de cercar dins aquella mateixa tradició: «*Así, la ruina de la lengua catalana como vehiculo poético coincide con la enmohecida poética occitana. La prueba es que sólo pervivió el catalán como lengua para la buena poesía cuando un genio transformó, escolastizó, la ideología e imagería del arte de trobar. A Ausias March, empero, ninguno pudo continuar.*»²⁵ En efecte, si bé hom podria argüir que hi va haver poetes posteriors a March influïts per ell, no n'hi va haver cap capaç de recollir plenament l'herència del gran mestre. Reconequem, però, que la manca de continuadors d'Ausiàs no pot aduir-se com a prova del decaïment —per no dir extinció— de tota la literatura catalana. Aqueixa «prova» comportaria com a absurd corollari que la literatura italiana, posem, com també la castellana i l'anglesa, huriem d'haver desaparegut o, almenys, haurien hagut d'assumir un paper molt secundari en la història de la cultura occidental després de la mort de Dante, Cervantes i Shakespeare, cap dels quals no pogué comptar amb una descendència que se'ls pogués equiparar.

Cátedra, a més, ilustra la seva argumentació amb una bella imatge cavalleresca, tot referint-se a una competició entre Sant Jordi i Santillana, una rivalitat amistosa que acabaria amb el triomf definitiu d'aquest últim: «*La amigable relación y recíproca admiración de Santillana y Sant*

23. «Exeter Hispanic Texts», xxxiv (1983), ps. v-xxii.

24. *Ibid.*, p. vi. Per a l'estudi de Cahner, *vid. supra*, nota 1.

25. *Ibid.*, p. viii.

Jordi era, en el fondo, un duelo de la palestra literaria. Lo ganó Santillana.»²⁶ En tot cas, si ens volem avenir a la imatge pintada per Cátedra, hem de pensar, naturalment, no en un duel a ultrança, sinó en un torneig esportiu entre dos grans poetes que s'admiraven mútuament. Seria impensable que un d'ells dos volgués o pogués eliminar l'altre, com ho seria, també, que, en aquella època, la literatura que cadascun d'ells representava mostrés cap tendència a enfonsar l'altra per imposició o dominació.

El professor Cátedra ens vol convèncer que el fenomen distintiu de la cultura catalana durant el segle xv és senzillament l'esgotament d'una tradició literària. No ens hem d'oblidar, però, d'alguns indicis, com els que he procurat assenyalar en la meva presentació, que ens mostren la vitalitat de la tradició en qüestió fins a les darreries del segle. Ja hem notat l'exuberància amb la qual Torroella omple la seva obra. El cas de Moner ens confronta amb una caire pregona de la creació literària. S'accepti o no la meva proposta d'una ordenació cronològica de la seva obra, hom no pot negar que Moner, no sols en la seva producció castellana, sinó també en la catalana, explora uns potencials i obre camins cap a futures realitzacions. Podem veure, per exemple, que *La noche* i *La sepultura d'amor*, amb la seva revaloració d'un especial simbolisme i del tòpic que podríem anomenar de «l'amant canonitzat» dins el corrent de la «hipèrbole sagrada», es projecten cap al floriment de la mística castellana del segle xvi. Tan sols l'herència ausiasmarquiana de Moner, és a dir, la introspecció en l'experiència individual de l'amant, manifesta amb potencial prometedor en composicions com el *Bendir de dones* i *L'ànima d'Oliver*, queden sense continuació i sense possibilitat de realització en la llengua materna. Cal preguntar-nos, doncs, si es tracta de l'esgotament o, més aviat, de l'estroncament d'una tradició.

Agraeixo, de tot cor, al Dr. Cátedra la curiosa lectura del meu estudi i accepto com a saludable repte la seva crítica que m'ha dut a reexaminar els meus propis arguments. Tanmateix, he de deixar per a una altra ocasió una resposta adequada tant a la pregunta suara formulada com a les objeccions que em fa el professor Cátedra. Aqueixa contestació ens menaria a indagar diversos factors extraliteraris que romanen fora de l'àmbit del present estudi. Ara com ara ens ha de bastar considerar

que, cap al final del segle xv, l'esmentada crisi en el territori de parla catalana es manifesta primàriament en el desprestigi del vehicle lingüístic, fenomen que, al seu torn, gradualment i insidiosa va tenir com a conseqüència l'anquilosi de la literatura amb repercussions catastròfiques en tot l'organisme cultural. Em sembla, doncs, que els fets que acabo d'analitzar confirmen la meva tesi exposada al començament d'aquesta presentació: l'estudi del bilingüisme literari catalano-castellà de finals del segle xv a través de l'obra dels dos autors més representatius d'aquell moviment ens evidencia que les causes del defalliment experimentat en aquella època, dins el territori de parla catalana, per la literatura en particular i la cultura en general s'han de buscar en factors determinants que van sorgir fora de l'àmbit de la literatura.